

osjećam!” (str. 158). I još: “Naša ispovjedaonica! To je naše čistište! [...] Ali vam ne ide u glavu, ne dopire do srca — da je sve to tako zamršeno: mjesto Boga tražiti čovjeka i njemu govoriti grijeha — i da je sve to tako jednostavno: doći zaprljan, gol, izgladnio — a izići čist, odjenut milošću pun snage i radosti!” (str. 161–162).

U Raju: “Da, prijatelji moji. Izišli smo iz Čistišta, da se zaputimo u raj. Eto naše sudbine, našeg života — svakidašnjeg, braćo i sestre, svakidašnjeg — neistrnutog iz rijeke svjetske evolucije, progressa, svih zdravih noviteta i svih velikih uspjeha na zemlji. Pošli smo u raj zemljom. Mi pače želimo, da i zemlju učinimo pristojnijim predvorjem raja. Već izvana — u našem običnom životu — nastojimo, da nešto nebeske atmosfere — zdravog propuha s vječnih vrhunaca pravde, ustrajne nade i ljubavi — dubokog međusobnog povjerenja i shvaćanja, zbliženja, jedinstva, zanosnog zagrljaja — bratskog i svježeg — ude među nas. Da nas prožme jedan zajednički i veliki osjećaj: Pukla su paklu vrata — ko što reče naš Šenoa [...] To je — prijatelji — to je najdublji smisao našeg izlaska iz pakla i našeg prolaza kroz čistište i dnevnu muku srca: mi moramo poći u neizrecivo bogatu pokrajinu slobode!” (str. 176).

I na kraju p. Škvorc poticajno kaže: “A kad večeras izadete iz ove Bazilike Otkupiteljeva Srca — kad se opet nade te među svojim današnjim i sutrašnjim problemima — pred svojim jučerašnjim i bolnim napastima — nemojte klonuti! Ne zaboravite, da ste u sebi htjeli kroz ove dane nešto dobro — da ste htjeli sebe iz pakla dovesti kroz Čistište života u Raj! Sebe — i sve one oko sebe, za koje nosite životnu i prekrogrobnu odgovornost. Nemojte klonuti!” (str. 195). Zaključimo: Sadržaj Škvorčevih konferencija obuhvaćaju glavne i razne kršćanske teme s filozofsko–teološkoga

aspekta, kao i dijalog sa znanstvenicima. U njima su obrađena teodicejska pitanja, o stvaranju svijeta i postanku čovjeka, eshatološke teme, razmišljanja o patnji i smislu života, govor o glavnim grijesima i krjepostima, eklesiološka razmatranja napose kroz sakramentologiju — sve to uz optimistično poticanje na čestit kršćanski život...

Marijan Steiner

Milenko Krešić, *Nadbiskup Stadler i financije: Gradnje, nekretnine, poslovi*. Sarajevo i Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet (Sarajevo) i Glas Koncila, 2021, 220 str.

Nedavno je objavljena knjiga profesora povijesti na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu Milenka Krešića *Nadbiskup Stadler i financije*. Recenzenti su Pavo Jurišić i Slavko Slišković OP. Dugo se je čekalo na takvu knjigu jer je često bilo sporenja i sumnji oko tih pitanja, pa i u kontekstu Stadlerove beatifikacije. Uvijek su financije problem. Autor se nada da će ova studija “dobrim dijelom, rasvijetliti i dati jedan cjelovitiji uvid i u ovaj dio Stadlerova života i djelovanja” (str. 9).

Studija je podijeljena u 12 poglavlja: 1. *Nadbiskup Stadler — prvo mjesto stanovanja*; 2. *Gradnja sarajevske prvostolnice*; 3. *Gradnja travničkog sjemeništa*; 4. *Gradnja bogoslovnog sjemeništa*; 5. *Nekretnine, gradnje i zaduženja do svibnja 1899.*; 6. *Nove nekretnine i zaduženja od kraja 1899. do kraja 1903.*; 7. *Nekretnine i zaduženja od 1904. do 1912.*; 8. *Afera Lesić — Nastić*; 9. *Nadbiskupovi poslovi do 1914.*; 10. *Velika financijska kriza: 1910.–1912.*; 11. *Nadbiskupijski i sestarski poslovi od 1912. do početka rata — supervizija delegata Bastiena*; 12. *1917. i rješenje problema*.

Studija je radena na temelju sačuvanih i dostupnih arhivskih podataka.

Jedan dio dokumenata za ovu studiju nije sačuvan, kao primjerice neke knjige računa, razne uplatnice i isplatnice. Arhivi Vrhbosanske nadbiskupije, Služavki Maloga Isusa, austrougarske uprave u Sarajevu i Svete Stolice, prema autorovoj tvrdnji, poprilično su detaljno pregledani (str. 9). Iz sačuvanih knjiga računa sestara Služavki Maloga Isusa, koje je Stadler i osnovao, od 1890. do 1903. vidljivo je da je “Stadler financije Sirotišta vodio vrlo detaljno”, pa se analogijom može zaključiti da je tako detaljno vodio i financije Nadbiskupije i drugih sestarskih poslova, te je tim veća šteta što nema svih nadbiskupijskih i drugih sestarskih knjiga računa. Stoga je hvale vrijedno da sadašnja Vrhovna uprava SMI posebnu pažnju posvećuje uređenju arhiva koji je bio u matičnoj kući u Zagrebu, a koja je nepovratno oštećena u lanjskom potresu.

Od velike koristi u radu bila su mu i dva neobjavljena spisa: životopis nadbiskupa Stadlera koji je sastavio njegov suvremenik isusovac o. Franjo Ksaver Hammerl *Dr. Josip Stadler erster Erzbischof von Vrhbosna* (“Dr. Josip Stadler prvi vrhbosanski nadbiskup”). Drugi spis je svećenika i Stadlerova tajnika (1900.–1905.) Marka Tvrtkovića naslovljen *Služavkama malog Isusa*. Preporučujemo da se ti spisi objave. Krešić i ne misli da je njegovo djelo savršeno te dodaje: “Nadam se da će neki budući istraživači moguće propuste nadopuniti” (str. 10).

Za bolje razumijevanje brojne i goleme gradnje treba podsjetiti da je Stadler došao u Sarajevo 1882. godine i da nije imao nikakvu kuću, dapače sve do 1895. bio je podstanar. U Sarajevu je, u vrijeme njegova dolaska, živjelo oko 20.000 stanovnika, od čega samo 698 katolika. A Stadler je ostavio Vrhbosanskoj nadbiskupiji i sestrama 31 zgradu. Sve što je gradio bilo je lijepo, veliko i često monumentalno, kao travnička gimnazija,

bogoslovno sjemenište, Betlehem i dr., te su građene na dobrim lokacijama. I katedralu je htio veću, ali austro–ugarska vlada nije dopustila. Očito ga je na to inspirirao i Rim, u kojem je studirao, tako da Bogoslovija asocira na Baziliku sv. Petra u Rimu.

U arhitektu Josipu Vancašu, koji je bio i glavni njegov projektant, imao je vrsnoga suradnika i vjerna prijatelja sve do svoje smrti. Jedan od glavnih graditelja bio je Ivan Holz iz Požege. Kod početka gradnje Bogoslovije Stadler je rekao: “tako te svatko prolazeć pokraj ove sgrade (!) i motreć ju i sam se uznesu do nebeskih visina” (str. 48–49). O Stadlerovoj viziji i karakteru svjedoči i za današnje prilike kupovina nevjerojatno golemih imanja sestrama u Vitezu od 379 duluma (str. 121), u Čardaku, Modriča 350 hektara (str. 125) i drugo. I na imanjima su sagrađeni lijepi samostani i crkve, koje su i danas na ponos. Jednom prilikom veli: “Eto me Bog upravo sili, da gradim” (str. 74). Kad se uzme u obzir ondašnja tehnika, vrsta građevinskih materijala, teška komunikacija (zamislite odlazak konjskom kočijom u Vitez ili Čardak), neimanje stalnih financija, tada je s pravom dakovački biskup Strossmayer, koji je bio Stadlerov prijatelj i donator, nazvao Stadlera čudotvorcem (str. 75). U ovoj studiji nije obrađivana tema o ulozi nadbiskupa u gradnji župskih crkava, osim gradnje crkve u Novom Sarajevu.

Često su protivnici govorili kako su ga vlada i Vatikan obilno financirali. Nekad se je propagandistički predstavljalo kao da je imao pravo koristiti račune vlade bez ograničenja. Od vlade su sve vjerske zajednice dobivale godišnje iznose proporcionalno broju vjernika, broju studenata teologije i učenika vjerskih škola (str. 129). Za neki projekt vlada mu je dala simboličnih 1.000 kruna. A jednom piše da mu vatikanski Zbor za širenje vjere, pod koji je BiH

donedavno potpadala, za prvih 11 godina biskupovanja ništa nije dala. Stadler je gradio pozajmicama, milodarima, osnivanjem i ulaganjem u neka poduzeća, najamninama od kupljenih kuća (str. 99). I posebno je gradio s Božjom pomoću. Novost je ove knjige da se je Stadler najviše financirao kreditima kod banaka kao što su državna Zemaljska banka iz Sarajeva, Ćirilo–Metodska založna iz Brna (Češka), Hrvatsko–slavonska zemaljska hipotekarna banka i druge. Često je dugove reprogramirao, često davao imovinu pod hipoteku, a jednom je sva nadbiskupijska imovina bila založena (str. 82). No ipak mu ništa nije bilo kao hipoteka oduzeto.

Sve to pokazuje da je Stadler znao dobro raditi i biznis. Treba dodati da je Nadbiskup davao i velik dio svoje plaće za te pothvate. Ako bi čovjek živio i radio strahujući od neuspjeha, onda ne bi nikad ništa gradio ni radio, ne bi sjeo ni u auto jer se može dogoditi udes.

Jedna je od diskutabilnih tema iz Stadlerova života osnivanje poduzeća i kupovanje dionica nekih poduzeća. Osnovao je siranu, tvornicu pića, tiskaru, bio je dioničar u pilani, ugljenokopu, brodovima Bosanka i Immaculata. Neke od tih firmi i Stadlerovih udjela nisu bili uspješni. A tko je to u svemu uspješan? Samo oni koji su neupućeni ili nekada zlobni mogu tomu pojednostavljeno prigovarati. I u naše doba firme nastaju kao gljive poslije kiše, ali i nestaju kao jutarnja rosa. U razvijenoj zemlji Italiji 2018. godine propalo je preko 11.000 firmi. Zanimljiv je podatak da je u BiH sada blokirano više od 97.000 računa poslovnih subjekata. Nije svatko uspješan. Osim subjektivnih razloga postoje i objektivni. Mnogi ljudi su i nepošteni. Neki su ga prevarili.

Poseban je primjer Grga Lesić, koji ima neobičnu biografiju, jer je živio u Trstu, čak Kairu, a Stadler ga bio imenovao upraviteljem nadbiskupijskih do-

bara. Bilo bi zanimljivo odgonetnuti tko je Lesić i kako je pridobio Stadlera da mu povjeri tako važno mjesto. Kad su se razišli, tada je ukrao neke dokumente i dao ih Đorđu Nastiću, koji je napisao knjigu *Jezičnik u Bosni*, u kojoj je zloupotrebio dokumente protiv Stadlera koje mu je Lesić dao. I najbolja stvar može se izokrenuti i zlobno interpretirati. Krešić navodi da je tu knjigu financirala srpska država da bi pokazali “kako austrougarska vlast i razna katolička društva preko nadbiskupa Stadlera tajno potpomažu ‘katoličku propagandu’ u Bosni” na uštrb ostalih (str. 131–136). Prema nekim izvorima, Nastić je bio srpski i austrijski špijun.

Svećenik u načelu mora biti naivan, jer mora ljudima prvo vjerovati, a ne može sumnjati ili smatrati ih lopovima i varalicama. Ljude se ne poznaje pravo dok se ne počne s njima raditi. Lako je kavu piti i neobvezno ćaskati. Stara je izreka da je davao rekao da je stekao brata kad je izmišljen novac. Često je velik problem to što neki ljudi misle da znaju, a ne znaju, i to teško shvaćaju i još teže prihvaćaju. Inače ima puno dobrih radnika, ali vrlo malo uspješnih upravitelja. Ako nema uspješnih upravitelja, dobri radnici nisu dovoljni za uspjeh firme.

Jedna od njegovih osobina bila je odlučnost. Isusovci i vlada htjeli su Bogosloviju u Travniku, no nadbiskup ju je sagradio u Sarajevu. Čim je došla u Sarajevo struja 1895., odmah ju je uveo i u katedralu (str. 32). Htio je blizu današnjega predsjedništva graditi veću katedralu po uzoru na carigradsku Svetu Mudrost (Aja Sofija). Htio je graditi graditi i svećenički dom (str. 94). Kupio je dvije krasne zgrade: onu u kojoj je bilo smješteno Zborno zapovjedništvo na Miljacki, što je i danas vrlo lijepa zgrada (Srednja poljoprivredna škola) i Babićevu kuću uz katedralu, gdje je danas apoteka uz desnu stranu katedrale.

Stadler je pokrenuo novine *Hrvatski dnevnik* u Sarajevu. Nekad je bio i lukav, pa je dopuštenja od nuncija tražio *post factum*. Kanonik Ivan Koščak u Americi je skupio malo novaca. Jednom piše Strossmayeru: “ono što ste mi obećali dogodine, molim vas uplatite sad, jer sam u krizi”. Nekad se je uzdao, reklo bi se, preko mjere u Providnost Božju, tako da je nešto počinjao graditi “bez ijedne krajcere” (str. 70 i 74). Bila je široka akcija da ga se makne iz Sarajeva, no ipak je uspio ostati do smrti sarajevski nadbiskup.

Najvažniji je zaključak knjige da nakon Stadlerove smrti nije ostalo dugova, što je osim materijalnoga i moralno važno. To je posvjedočio i njegov tajnik Tvrtković u svojoj knjizi *Josip Stadler: Prvi vrhbosanski nadbiskup* 2017. godine. To potkrjepljuje Stadler kad piše nunciju u Beču 1900. “da su travničko sjemenište i gimnazija bez duga” (str. 40).

Da je ostalo dugova, izišli bi na površinu jer bi banke i druge institucije potraživale dugove, s obzirom da to kod njih lako ne zastarijeva. Ostala je tako velika imovina nadbiskupiji i sestrama da i danas živimo u tim zgradama. Netko reče da koliko je Stadler napravio, toliko mi ne možemo ni okrećiti. Jedan od parametara Stadlerove graditeljske veličine može biti usporedba s mostarskim i banjalučkim biskupima i provincijalima. Po onom što se zna, nitko nije ni blizu sagradio kao Stadler, a moglo bi se čak reći da svi zajedno nisu napravili koliko Stadler.

Autor procjenjuje tadašnju nadbiskupijsku imovinu između 5 i 6 milijuna kruna (str. 198). Za neku orijentaciju možemo navesti da autor smatra da je Bogoslovija koštala 200.000 forinti (400.000 kruna). Forinte su 1892. zamijenjene krunama u odnosu 1 forinta za 2 kruna. No obje valute bile su u opticaju sve do 1900. godine. Autor cijeni da je

jedna forinta 1892. vrijedila današnjih 10,2 eura, odnosno 1 kruna vrijedila je oko 5 eura (str. 23 i 49). To znači da bi imovina nadbiskupije vrijedila u to vrijeme oko 25 milijuna eura. Sva osporavanja, napadi i klevete ne mogu to umanjiti. I u Stadlerovu slučaju vrijedi ona: tko nema protivnika, ništarija je.

Prof. Krešić ovom je studijom popunio jednu važnu prazninu iz Stadlerova djelovanja. Teško je bilo prihvatiti se te teme jer nije baš teološka i striktno povijesna, i trebalo se je baviti pomalo njemu stranim temama, kao što su financije, građevine, krediti, zemljišta.

Da slika ne bi ostala jednostrana, treba dodati da je nadbiskup Stadler objavio petnaestak knjiga, preveo Novi zavjet te uz sve to vodio nadbiskupiju i Družbu sestara Služavki Malog Isusa. Hvala mu za to, kao i za sve ostalo što je učinio za dijecezanske svećenike, nadbiskupiju i sestre, kao i svu mjesnu Crkvu.

Ako je Stadler negdje loše investirao, svakako odlična mu je “investicija” osnivanje Družbe Služavki Malog Isusa. One trajno svjedoče i produžuju njegovu duhovnost, posebno njegovu brigu za siromahe, te tako živi Stadler i njegovo djelo. Sestre puno čine da se populariziraju njegove ideje, njegov primjer svećenika i biskupa kroz molitve i stalno obilježavanje Stadlerova dana smrti (8. u mjesecu), kroz organiziranje raznih skupova, kroz djelovanje Prijatelja Malog Isusa i kroz objavljivanje knjiga. Tako da je i postulatori na čelu s Pavom Jurišićem lakše ostvarivati sve što je potrebno za Stadlerovo proglašenje blaženim.

Spomenuti tajnik Tvrtković tvrdi da je Stadler bio u molitvi i “trajnome sjedinjenju s Bogom” i u tom je “ključ njegove svetosti, njegove veličine i čudesnih uspjeha”. Sigurno, bez toga ne može se razumjeti lik i djelo sluge Božjega Josipa Stadlera, koji će biti, ako Bog da, i službeno proglašen svetim,

no i danas mu se može svatko utjecati kao svetcu. Što se tiče potrebnih čudesa za proglašenje blaženim i svetim, pa biskup je Strossmayer Stadlera za života nazvao čudotvorcem, i to stoji do danas. Ako je on za života činio čudesa, onda ih zasigurno i sada čini. Svjedoče i brojne pločice zahvalnosti na njegovu grobu u sarajevskoj katedrali. Da je puno opstalo, i to nakon tri rata, od onoga materijalnoga i duhovnoga što je učinio, to su već dovoljna čudesa.

Franjo Topić

Đuro Škvorc, *Biskup Mijo Škvorc*. Zagreb i Križevci: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Koprivničko–križevačke županije u Križevcima, 2021, 169 str.

Autor kroz devet poglavlja s brojnim fotografskim zapisima iznosi lik i djelo pomoćnoga biskupa Zagrebačke nadbiskupije Mije Škvorca. Njegov život i rad možemo promatrati pod vidom teologa, filozofa, govornika, književnika, profesora i biskupa. Knjiga sadržava zoran prikaz biskupa Škvorca od njegova djetinjstva u selu Ruševac do smrti u Zagrebu kao pomoćnoga zagrebačkoga biskupa.

Nakon mature ušao je u novicijat Družbe Isusove na Jordanovcu u Zagrebu. Završio je studij teologije i filozofije te je 1948. zaređen za svećenika. Od tada je djelovao kao profesor na Filozofskom institutu Družbe Isusove sve do biskupskoga redenja te kao propovjednik na misi za intelektualce u bazilici u Palmotićevoj ulici. Pastoralni i profesorski rad sam je najbolje sročio u pismu roditeljima: “Na sve strane — potegni, povuci, napiši, propovijedaj, ispovijedaj, drži misije, obnove, a nada sve svaki dan u školu — te kod kuće te u sjemeništu na Šalati... možete si misliti

kako je to. Hvala dragom Bogu dok me još nekako zdravlje služi” (str. 30). Javno ga je djelovanje dovelo i pred prvu optužnicu Udbe te je završio u zatvoru u Staroj Gradiški od 1956. do 1958. godine. I nakon izlaska iz zatvora Škvorc je ostao nepokolebljiv, pa mu je spremna i druga optužnica, koju je izbjegao uz pomoć tadašnjega biskupa Franje Šepera. Prekretnica je života bila 1970., kada je Mijo Škvorc primio počasni doktorat na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Nakon toga uslijedilo je imenovanje za pomoćnoga zagrebačkoga biskupa 1970. i njegovo veoma bogato biskupsko djelovanje sve do bolesti i smrti 1989. godine.

Preuzimanje biskupske službe značilo je promjenu mjesta stanovanja, administrativne poslove, primanje stranaka, posjete župama... Po svojoj aktualnosti osobito je zanimljiva jedna opservacija koju je zapisao u svoj dnevnik nakon povratka iz domaćega Cirkvenskoga dekanata: “Porazio me omjer krštenih i pokopanih. Gotovo ni u jednoj župi ne prevladava život, u tom kraju caruje smrt. Sakramentalno hladni, ne idu k misi, djeca se relativno slabo odazivaju na vjersku pouku, pije se i psuje, starci bespomoćno čekaju smrt, a mladi smišljaju da napuste dom i idu van” (str. 64). Kao generalni vikar u zagrebačkoj nadbiskupiji imao je dužnost brige za studij i organizaciju pastve grada Zagreba, bio je biskupski delegat za sredstva javnoga priopćavanja na području Zagrebačke nadbiskupije, delegat za redovnice, generalni tajnik Odbora za organizaciju Međunarodnoga mariološkoga i marijanskoga kongresa (koji je bio održan 1971. godine). U području pastorala dao je velik doprinos u uspostavi novih župa, veličini i granicama dekanata, službe dekana, izbor dekana od strane svećenika, potvrda od nadbiskupa i sl. Podupirao je nove duhovne pokrete — Kursiljo i pokret fokolarina.